

УДК 343.9:342.9

DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.05.03>

Коросташова Ірина Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та кримінально-правових дисциплін
ННІ «Права та міжнародних правовідносин»
Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро)
ORCID 0000-0003-4024-802X
irynakorostashova@ukr.net

КРИМІНОЛОГІЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ БУЛІНГУ (ЦЬКУВАННЯ) В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація

У національному законодавстві термін «булінг» (цькування) з'явився лише наприкінці 2018 року, після введення адміністративної відповідальності за прояви насильства в освітньому процесі. Тому для національної юриспруденції булінг в Україні є явищем новим і малодослідженим.

Мета статті – дослідження кримінологічних та правових аспектів булінгу (цькування) в освітньому процесі (зокрема кваліфікуючих ознак і суб'єктного складу).

Наукова новизна полягає у проведенні аналізу кваліфікуючих ознак і суб'єктного складу булінгу в освітньому процесі, а також визначенні і складенні кримінологічної характеристики цього правопорушення.

Висновки. Булінг (цькування) є негативним соціально-правовим явищем, що проявляється у скоєнні насильства, внаслідок чого завдається шкода психічному (а в ряді випадків і фізичному здоров'ю потерпілого чи/та матеріальна шкода), за що в Україні передбачена адміністративна відповідальність. Кваліфікуючими ознаками булінгу є: коло учасників (обмежене учасниками освітнього процесу); його вчинення групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення; вчинення малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років.

Дослідження кримінологічних аспектів булінгу в освітньому процесі дозволило визначити його основні характеристики: детермінанти; особу та типи кривдників (агресорів); типи жертв булінгу; типу зв'язку, що існує між кривдником (агресором) та жертвою булінгу; мотивації кривдника (агресора) та мотиваторів; наслідки булінгу для кривдника, жертви, спостерігачів цього правопорушення і суспільства в цілому.

Ключові слова: булінг (цькування), правопорушення, кваліфікуючі ознаки, кримінологічна характеристика, особа кривдника (агресора), жертва булінгу, спостерігачі, детермінанти булінгу, мотивація.

Korostashova Iryna M.,
PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the
University of Customs and Finance (Dnipro)
ORCID 0000-0003-4024-802X
irynakorostashova@ukr.net

CRIMINOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS OF BULLYING IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

In national law, the term «bullying» appeared only at the end of 2018, after the introduction of administrative liability for acts of violence in the educational process. Therefore, for the national jurisprudence, bullying is a new phenomenon and insufficiently reserch.

The purpose of the article is to analyze the criminological and legal aspects of bullying (qualifying signs of the offense and the circle of subjects-participants) in the educational process.

The scientific novelty is the definition of the qualifying signs and the circle of subjects-participants of bullying and compilation of the criminological characteristic of this offense.

Conclusions. Bullying is a negative socio-legal phenomenon that manifests itself in the commission of violence, resulting in damage to the mental health of the victim (and in some cases also damage to physical health and/or material damage), for it in Ukraine administrative liability is provided. Qualifying signs of bullying are: the circle of participants (limited to participants in the educational process); its commission by a group of persons or repeatedly within a year after the imposition of an administrative penalty; committed by minors or minors aged fourteen to sixteen.

The research of criminological aspects of bullying, allowed to determine its main characteristics, namely: determinants of bullying; the person and types of the offenders (aggressors); types of victims of bullying; the type of connection that exists between the offender (aggressor) and the victim of bullying; motivation of the offender (aggressor) and motivators; the consequences of bullying for the offenders, the victims, observers of this offense and society as a whole.

Key words: *bullying, offense, qualifying signs, criminological characteristics, the person of the offender (aggressor), victim of bullying, observers, bullying determinants, motivation.*

Постановка проблеми. Насилля є негативним явищем, джерелом якого є сам соціум та його окремі індивіди. Воно має різні форми та прояви й супроводжує людство з давніх часів. На міжнародному рівні основи охорони й захисту прав людини, в тому числі від насилля є Загальна декларація прав людини, прийнята ООН 10 грудня 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 року та ін. Насилля, що має тяжкі наслідки для життя і здоров'я особи, криміналізоване законодавством більшості країн світу. Однак, деякі форми насилля, до яких відноситься й булінг, довгий час залишалися поза увагою науковців, законодавців та правоохоронців різних країн, зокрема і України. В національному законодавстві термін «булінг» з'явився лише наприкінці 2018 року, після прийняття ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» [1], яким внесено доповнення до ЗУ «Про освіту» та Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП). Цей закон набрав чинності у січні 2019 року, тому з точки зору юриспруденції булінг є для України новим і малодослідженим явищем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній, соціологічній та соціально-педагогічній літературі булінг висвітлено у працях таких закордонних вчених, як: В. Бесаг, Л. Кішлі, І. Конн, Х. Лейманн, Д. Лейн, Е. Мунте, Д. Ольвеус, П. Рандолл, Е. Роланд, Т. Таттум, Д. Томпсон та ін. Проблематиці

насильства в освітньому процесі присвячені роботи вітчизняних науковців: Т. Войцях, В. Бондар, О. Дроздов, О. Калашник, О. Лавриненко, С. Стельмах та ін.

Кримінологічні та правові аспекти цього явища досліджували закордонні вчені та практики: Е. Вернберг, Е. Дж. К. Кілберн, К. Сан-Мігель, П. Санчес, Р. Семпсон, Н. Сулісрудатін, К. Дж. Фергюсон та ін., а також українські вчені: І. Лубенець, М. Матвійчук, Т. Миронюк, О. Таволжанський, О. Шумило, К. Янішевська та ін. Натомість актуальність цієї проблематики тільки зростає.

Мета статті – дослідження кримінологічних та правових аспектів булінгу (цькування) в освітньому процесі (зокрема кваліфікуючих ознак і суб'єктного складу).

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 70-х років минулого століття булінг як соціальне явище став предметом дослідження норвезьких вчених-психологів. Одним із перших його почав вивчати Д. Ольвейс, який розробив теорію булінгу («sketch theory») [2], засновану на існуванні типових характеристик жертви та переслідувача (агресора). Трохи пізніше, у 1989 році норвезькі дослідники Е. Роланд та Е. Мунт детально проаналізували мотивацію агресорів. На їхню думку, булінг відноситься скоріше до групових, ніж до індивідуальних видів діяльності, і його слід вважати частиною соціального життя групи [3, с. 24]. Лейн Д. А., розрізняючи групове насилля – «мобінг» – та індивідуальне насилля – «булінг», – вважає, що це «...просто різні боки одного явища – соціальної агресії...» [4, с. 4].

Термін «булінг» походить від англійського слова «bull», що в перекладі означає «бик» та асоціюється з агресією, або від слова «bully», яке має декілька значень: громила, задирака, кривдник, хуліган, а відповідне дієслово «to bully» перекладається, як: залякувати, знущатися, помикати або залякуванням заставляти когось зробити щось [5, с. 79–80]. В українській мові для визначення цього явища застосовується слово «цькування», що означає: переслідувати когось-небудь різними нападами, наклепами й т.ін., знущатися з когось [6, с. 259].

Вітчизняний законодавець визначив поняття «булінг» (цькування) як діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого (п. 3-1 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про освіту», ст. 173-4 КУпАП) [1]. Отже, виходячи із законодавчого визначення, «булінг (цькування)» – це завжди прояв насильства, що може проявлятися у різноманітних формах. Це правопорушення може бути скоєне як безпосередньо (шляхом фізичного, словесного контакту з жертвою), так і за допомогою сучасних надбань науково-технічного прогресу (засобів електронних комунікацій). Останній спосіб отримав назву «кібербулінг».

Закон визначає досить широке коло осіб, на яких таке насильство може бути спрямовано, замикаючи його на «учасниках освітнього процесу» і, тим самим, це коло обмежуючи. Категорії учасників освітнього процесу визначені у ст. 52 ЗУ «Про освіту» [7]. Отже, за національним законодавством учасниками освітнього процесу є: здобувачі освіти; педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники; батьки здобувачів освіти; фізичні особи, які провадять освітню діяльність; інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти.

До типових ознак булінгу законодавець відніс (абз. п. 3-1 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про освіту»):

а) систематичність (повторюваність) діяння; б) наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); в) дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [7].

Отже, булінг – це не разова акція, а перманентний тривалий процес, який проявляється у насильницьких діях (чи бездіяльності) різного характеру: а) психологічного; б) фізичного; в) економічного чи г) сексуального. При цьому, кривдник (кривдники) завжди ставлять мету, що полягає у заподіянні психічної та/або фізичної шкоди, приниженні, страху, тривоги, підпорядкуванні жертви інтересам кривдника (кривдників), та/або спричиненні її соціальної ізоляції, внаслідок чого може бути заподіяна шкода психічному та навіть фізичному здоров'ю потерпілого.

У національному законодавстві про адміністративні правопорушення (ст. 173-4 КУпАП «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу») [8] булінг, що скоюється групою осіб, є кваліфікуючою ознакою цього правопорушення. До кваліфікуючих ознак також відносять вчинення таких дій (бездіяльності) повторно (протягом року після накладення адміністративного стягнення) та вчинення діяння малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років. У тих випадках, коли булінг має фізичний характер і завдає шкоди здоров'ю людини, окрім адміністративної відповідальності, кривдника притягують до кримінальної відповідальності за ст. 121 (умисне тяжке тілесне ушкодження), ст. 122 (умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження) Кримінального кодексу України.

Вважається, що булінг є найбільш розповсюдженим саме в школі, особливо серед підлітків 14–15 років. «Приблизно в цьому ж віці серед підлітків збільшується популярність сильних, схильних до домінування особистостей, що провокує зростання агресивної поведінки, особливо серед хлопчиків» [9, с. 32], однак прояви булінгу зустрічаються й у Вищих навчальних закладах.

Розглянемо деякі кримінологічні аспекти, притаманні булінгу в освітньому проце-

сі. *Детермінанти (причини й умови)* булінгу можуть бути різноманітними. Загалом причинами цього негативного соціально-правового явища завжди є об'єктивні соціальні суперечності як на макро, так і на мікрорівнях. До чинників булінгу відносять: «особистісні, сімейні, чинники середовища, ситуативні та соціальні чинники» [9, с. 23–26].

На думку Швеця Д. В., «більшість причин формування терору в дитячому колективі можна об'єднати у три групи: 1) зовнішні (вплив дорослих – учителів, батьків); 2) поведінкові (дитина проявляє/не проявляє активність, яку від неї очікує більша частина класу, – відмінник, підлиза, ябеда, двієчник, занадто активний/пасивний, експресивний/відлюдний); 3) особисті (фізичні чи психологічні особливості дитини – вади розвитку, колір шкіри чи волосся, майнові можливості дітей) [10, с. 81]. До зовнішніх впливів (факторів), що також складають причини проявів булінгу, слід віднести й популяризацію на телебаченні, в кінематографі, в мережі Інтернет насильницьких моделей поведінки, а також демонстрацію неповаги, зверхнього ставлення представників публічної влади один до одного та до пересічних громадян тощо.

Виділяють такі причини насильства серед дітей у дитячих колективах: «...нерівність, нетолерантність і популяризація насильницьких моделей поведінки, проблеми сімейного виховання, проблеми шкільної системи, біологічно-вікові особливості дитини» [10, с. 81–82]. Однак, базовою причиною цькування серед дітей автори називають «загальну нерівність людей» [10, с. 82].

Вказані чинники сприяють формуванню особистості або впливають на неї. Таке різноманіття чинників свідчить про складність булінгу як соціально-правового явища, яке не можна помістити в певні рамки і програми, що відповідно обмежує ефективність заходів запобігання булінгу в освітньому процесі.

Умовами булінгу є певні обставини, що сприяють скоєнню цього правопорушення або перешкоджають йому, ці умови також можуть бути нейтральними (такими, що не сприяють і не перешкоджають правопорушенню). Соболь Є. Ю. та Корнійченко А. О. розглядають умови булінгу у широкому та вузькому значенні: «У вузькому значенні ...

конкретні обставини вчинення цькування, що має місце між чітко визначеними учасниками в певний проміжок часу (окремо взятий випадок здійснення булінгу... У широкому значенні умови булінгу – це всі глобально існуючі обставини, які уможливають реалізацію такого негативного явища як булінг» [11, с. 6].

Згідно з опитуванням, проведеним в одній із Харківських шкіл, жертви найчастіше стикаються з проявами булінгу: «по дорозі до школи – 11 %; на вулиці біля школи – 37 %; у шкільному коридорі – 42 %...» [12, с. 18]. Зазначене свідчить, що сприятливими умовами для проявів булінгу є місця та час, де і коли це не бачать дорослі (вчителі, батьки, сторонні люди), які можуть завадити дитячій (підлітковій) агресії та/або повідомити про цей факт правоохоронні органи.

Науковці також виокремлюють умови, що сприяють кібербулінгу, до яких відносять: 1) дистанційність 2) анонімність; 3) поширеність; 4) підтримка; 5) постійність; 6) рівність [13, с. 84]. Зазначене сприяє поширенню кібербулінгу.

Аналіз вищевказаних чинників свідчить про те, що більшість із них в цілому та зокрема збігаються з кримінологічною характеристикою чинників, що сприяють злочинності неповнолітніх.

Кримінологічна характеристика учасників булінгу. Протягом п'яти десятиліть дослідники намагаються скласти «типові портрети» учасників булінгу: кривдника (агресора), жертви, а також спостерігачів. Однак, попри зусилля науковців, стосовно перших двох видів учасників ця проблема і досі не вирішена. Так, Д. Лейн, відмічає: «...виявилось, що відтворити типові портрети агресора та жертви не представляється можливим» [4, с. 11]. З цього приводу В. Петросянц пише: «Виходячи з представлених даних, можемо констатувати розрізненість уявлень про психологічні характеристики учасників булінгу в освітньому середовищі. Виявлені нами особливості не дають можливості узагальненого опису образу «жертви» або «кривдника»... Ми можемо вказати, що і в закордонних, і у вітчизняних дослідженнях залишається відкритим питання про особистісні особливості, що визначають прийняття учнем ролі «жертви» булінгу або «кривдника» [14, с. 153–154].

Лубенець І. Г. вважає, що для того, щоб сформулювати кримінологічну характеристику учасників булінгу, слід приділити увагу вивченню рольової структури класу. «На наш погляд, ролі розподіляються (або обираються школярами) залежно від індивідуально-психологічних характеристик дитини. Але обрана роль накладає свій відбиток на формування характеру та подальшу поведінку дитини, її соціалізацію» [15, с. 52]. Петросянц В. виділяє такі фактори, що впливають на вибір ролі учасниками булінгу: «особливості ставлення до себе, рівень розвитку комунікативних здібностей, ворожість і агресивність у міжособистісній взаємодії, соціометричний статус дитини, рівень і спрямованість афективних переживань, наявність соціальної підтримки, специфіка поведінки в конфліктній ситуації» [14, с. 4]. Олвейс Д. виокремлює такі риси особи кривдника: приниження як засіб досягнення своїх цілей; імпульсивні діти зі слабким самоконтролем; діти, позбавлені емпатії та співчуття до інших; агресивні діти, які потребують «жертви» для власного самоствердження; нарцисизм, намагання використувати приниження інших як засіб перебування у центрі уваги колективу [2, с. 62]. «Поступовий розвиток суспільства зумовлює виникнення нових проявів булінгу, що мають власні підґрунтя в особистісній девіації дітей» [16, с. 310].

Характеризуючи кривдника як учасника процесу булінгу, науковці виділяють щонайменше п'ять типів поведінки дітей: від тих, які «зазвичай поведуться в соціально прийнятний спосіб...» [10, с. 84–85] – до таких, що поведуть себе як «... соціопати, наймовірно небезпечні індивіди, психічно хворі та одержимі своєю персоною, що діють виключно з власних мотивів» [10, с. 84–85]. Отже, широкий діапазон типів поведінки кривдників обумовлює різноманіття їх характеристик, що, своєю чергою, не сприяє визначенню «типового портрету» булера. Однак, дослідникам все ж вдалося досягти певних результатів у наданні загальної характеристики особи агресора (кривдника). Так, Шумило О. О. зазначає, що «... юні насильники – це зазвичай впевнені в собі, схильні до домінування та підкорення інших, морально й фізично міцні діти та підлітки» [17, с. 308]. Але із вищевказаним можна погодитися лише

частково, оскільки, з точки зору мотивації булінгу, кривдник (агресор), як правило, завдяки вчинкам, що пригноблюють жертву, прагне самоствердитись (підвищити або підтвердити свій статус лідера серед однолітків) за рахунок жертви. Це може свідчити про невпевненість кривдника (агресора) в собі та/або в оточенні. Все вищевказане пов'язане з певними особливостями малолітніх та неповнолітніх осіб і їх статусом у суспільстві.

Жертва булінгу. Жертва булінгу є суб'єктом, на який направлена агресія кривдника (кривдників). Лейн Д. А. констатував, що в групі ризику стати жертвою булінгу знаходиться практично кожна людина [4, с. 7]. Для винайдення відповіді на питання, за яких умов та з огляду на які фактори діти віктимізуються і стають жертвами шкільного булінгу, науковці досліджують психологічні й особистісні якості жертв агресії, демографічні, соціальні та інші фактори, що мають дати відповідь на ці питання.

Шумило О. О., зосередившись на психологічних особливостях жертв булінгу, зазначає, що: «...жертвами переважно виступають діти, яким притаманна невпевненість у собі, особлива вразливість до життєвих стресів, нездатність чинити опір насильству і схильність до підкорення [17, с. 308]. У своєму дослідженні жертв шкільного цькування Собкін В. С. та Смілова М. М. пишуть: «Аналіз даних свідчить, що можливість стати жертвою шкільного цькування визначається цілою низкою як демографічних, так і соціально-стратифікаційних факторів... Більш слабкі в соціальному відношенні групи частіше опиняються у стінах школи в зоні ризику» [18, с. 135].

Вчені відмічають, що «найчастіше жертвами булінгу стають діти, які мають: фізичні вади...; особливості поведінки...; особливості зовнішності...; недостатньо розвинені соціальні навички...; страх перед школою... і невпевненість, провокуючи агресію; відсутність досвіду життя в колективі...; деякі захворювання...; знижений рівень інтелекту...; високий інтелект, обдарованість, видатні досягнення; слабо розвинені гігієнічні навички...» [10, с. 85–86]. Науковці також звертають увагу на те, що: «підлітки-лідери відчують себе значно більш захищено і благополучно, в той час як підлітки-одинаки найчастіше не мають можливості благополучно

існувати в шкільному колективі, стаючи жертвами шкільного цькування» [18, с. 135].

Дослідники виділяють декілька типів жертв «...залежно від реакції на булінг: 1) пасивна жертва; 2) «провокативна» жертва: обидва типи менш здатні контролювати свої емоції та сповіщають кривдників про те, що можуть стати легкими «мішенями». Називають також і хронічних жертв булінгу, які зазнають знущання кілька разів на тиждень – їх 6–10 % від дітей шкільного віку... Деякі дослідники виділяють жертв-кривдників і підкреслюють у них більшу, порівняно з іншими жертвами чи кривдниками, ймовірність ментального зриву та проблем розвитку» [10, с. 85–86]. Аналіз вищевказаних типів жертв булінгу дозволяє провести аналогію з класифікацією, розробленою румунським вченим У.Б. Мендельсоном [19, с. 111] – («батьком» віктимології), – що ґрунтується на дослідженнях поведінки жертв. Науковець приділяв велику увагу питанню «виявлення взаємозв'язків, що існують між злочинцем і жертвою...» [20, с. 16].

Американські дослідники-кримінологи звертають увагу на те, що: «... знущання – це складна взаємодія, яка потребує вивчення за допомогою багатовимірних методів» [21, с. 379]. Зазначене вказує на те, що між кривдником і жертвою булінгу (цькування) завжди існує суб'єктивний зв'язок, який необхідно розглядати як: а) відношення (між кривдником і жертвою) та як б) тривалу подію, що існує в просторі й часі, оскільки булінг – це не одноразова акція, а систематичні (неодноразові) дії кривдника (кривдників) стосовно жертви. Однак, ситуація третирування не обмежується діями кривдника і жертви, вона, так би мовити, «затягує» інших, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих стосунків.

Мотивація та мотиватори булінгу. В кримінології мотивацію антигромадського вчинку розглядають як перший елемент механізму злочинної (протиправної) поведінки та називають процесом внутрішньої (суб'єктивної) детермінації, в якому зазвичай мотиваційний процес взаємодіє із зовнішньою детермінацією (на тлі впливу на особу конкретної життєвої ситуації – криміногенної або не криміногенної). Процес внутрішньої детермінації є мотивацією булінгу, що базується на потребах кривдника (агресора) та

інтересі в їх задоволенні, поряд з чим велику мотиваційну роль відіграють його бажання та емоції (почуття).

Зазвичай вважається, що мотивами формування різних форм приниження дітей є побудова ієрархічної вертикалі в колективі (включно із самоствердженням та боротьбою з конкурентами), загострене відчуття справедливості (у тому числі – заздрість, помста, неприйняття окремих осіб) чи реалізація своїх садистських/мазохистських схильностей [10, с. 82]. Тривожність, обумовлена сімейним неблагополуччям, напруженими взаєминами з батьками, неуспішністю в навчанні і заздрістю до більш успішних учнів із благополучних сімей, може створювати загрозу для статусу домінуючих дітей і підлітків. Звернення до насильства дозволяє їм затвердити свій статус у класі або групі, школі або училищі завдяки демонстрації сили, виклику вчителям, приниженню однолітків, завданню болю молодшим, а іноді і старшим учням, утриманню всіх у страху [9, с. 29]. Отже, мотивація кривдника (агресора) переважно є насильницько-егоїстичною, тобто негативною, але в ряді випадків вченими не виключається й позитивна мотивація кривдника (агресора). Джерелом мотивації булінгу (цькування) найчастіше є потреба в соціальному спілкуванні (самоствердженні), тобто бажання отримати вищий статус у своєму оточенні, або підтвердити наявний за рахунок приниження жертви. В ряді випадків може йтися про комплекс потреб, в т.ч. матеріальних, а інколи й сексуальних, та інтерес в їх задоволенні.

Насилля (одним із проявів якого є булінг) нероздільно пов'язане з агресією, феномен якої досліджував відомий американський психолог Л. Берковіц. Він визначає агресивність як «відносно стабільну готовність до агресивних дій в різних ситуаціях. Агресивність розглядається у двох ракурсах: як мотиваційна тенденція, внутрішнє спонукання до здійснення агресивних дій; як деструктивна тенденція у стосунках з іншими людьми» [20, с. 87–88]. Тобто агресивність сама по собі може бути мотиваційною тенденцією (потягом) кривдника до насильницьких дій, спрямованих на образу чи заподіяння шкоди жертві булінгу. Зазначене дозволяє говорити й про те, що у багатоманітні типів булерів у переважній більшості випадків їх спільною рисою є агресивність.

Систематичні прояви насилля, як правило, свідчать про «вади особистості кривдника... у ряді випадків можна говорити й про вади жертви» [22, с. 105], однак, діти та неповнолітні не є повністю сформованими особистостями. Тому, певною мірою, ці вади можуть піддаватися корегуванню завдяки ранній профілактиці (роботи з ними батьків, педагогів та психологів).

Будь-які зовнішні фактори можуть бути мотиваторами, що пробуджують у кривдника ниці почуття та агресію. Такими мотиваторами для кривдника можуть бути: поведінка жертви, її зовнішній вигляд, наявність чи відсутність матеріальних цінностей (дорогого одягу, дорогих гаджетів тощо), наявність чи відсутність здібностей до навчання, занять спортом тощо, наявність чи відсутність авторитету в оточенні, відсутність підтримки в колективі тощо.

Слід сказати, що кривдник (агресор) не завжди досягає поставленої мети, однак негативні наслідки від таких дій для жертви булінгу настають завжди. Крім того, від цькування страждають не тільки жертви, але й спостерігачі, які безсилі дати відсіч агресору. Хвилює й те, що за останнє десятиліття в різних країнах світу прокотилася хвиля вбивств у школах, коли школярі під час нападу застосовували вогнепальну зброю. Ця проблема, переважно, торкнулася країн, де громадяни мають широкий доступ до вогнепальної зброї. Американські вчені, досліджуючи осіб-злочинців, що вчиняли стрілянину у школах, виявили, що практично всі «шкільні стрільці» до цього стали жертвами булінгу в освітньому процесі. Зазначене викликало серйозне занепокоєння серед вчених і правоохоронців. Так, К. Ройтер-Райс зазначає: «широкий огляд літератури показує, що чоловіки-підлітки, які постраждали від знущань однолітків, зазнають соматичних та емоційних наслідків. Обмежені дослідження шкільних стрільців виявили, що значна частина з них були підлітками, які стали об'єктами хуліганів (кривдників), і стверджували, що їх стрілянина була відповіддю на їхню віктимізацію» [23].

Фрогге Дж. з цього приводу пише: «Насильство в школі також стосується всіх членів громади. Коли трапляються випадки знущань, що спричиняють випадки стрілянини у школі, постраждалими є не лише

хулігани та жертви, а й школа та їх громада» [24]. Навіть якщо агресія в освітньому процесі не призводить до подібних трагедій, її негативні наслідки в будь-якому випадку є очевидними. Тому безсумнівним є те, що досліджувана проблема стосується не тільки кривдника і жертви, вона стосується всього суспільства, що має забезпечити можливість повноцінного розвитку та безпечно зростання нових молодих членів суспільства.

Висновки. Булінг (цькування) є негативним соціально-правовим явищем, що проявляється у скоєнні насильства, внаслідок чого могла бути, чи була заподіяна шкода психічному або/та фізичному здоров'ю потерпілого, за яке в Україні передбачена адміністративна відповідальність. Кваліфікуючими ознаками булінгу, згідно зі ст. 173-4 КУпАП, є: коло учасників (обмежене учасниками освітнього процесу); його вчинення групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення; вчинення малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років.

Дослідження кримінологічних аспектів булінгу дозволило визначити такі його характеристики.

1. Прояви булінгу зумовлені великою кількістю чинників (особистісні, сімейні, чинники середовища, ситуативні та соціальні), що складають причинність цього явища та є схожими з чинниками, які характеризують злочинність неповнолітніх. Сприятливими умовами для проявів булінгу є місця та час, де і коли це не бачать дорослі (вчителі, батьки, сторонні люди), які можуть завадити дитячій агресії та/або повідомити про цей факт правоохоронні органи.

2. Дослідження кримінологічної характеристики видів кривдників (агресорів), що представлена їх великим різноманіттям (щонайменше п'ять типів), не дозволяє науковцям визначити типовий портрет особи кривдника. Зазначене пов'язано з певними особливостями малолітніх та неповнолітніх осіб і їхнім статусом у суспільстві.

3. Дослідження жертв булінгу свідчить про те, що його жертвою може стати будь-яка особа. Однак, як правило, кривдники обирають жертвою однаків, яким складно себе захистити. Типи жертв булінгу відповідають класифікації, розробленій румунським

кримінологом Б. Мендельсоном, що ґрунтується на поведінкових особливостях жертв (за всім діапазоном класифікації – від «ідеальної (повністю невинної жертви) – до жертви, яка стимулює скоєння правопорушення (уявної жертви), до яких відносять осіб, що є фізично слабкими або мають які-небудь вади).

4. Суб'єктивний зв'язок, що існує між кривдником (агресором) та жертвою булінгу, слід розглядати як відношення (між кривдником і жертвою) та як тривалу подію, що існує в просторі й часі, оскільки булінг – це не одноразова акція, а систематичні дії кривдника (кривдників) стосовно жертви.

5. Мотивація кривдника (агресора) переважно є насильницько-егоїстичною, тобто негативною, але в ряді випадків вченими не виключається і його позитивна мотивація. Джерелом мотивації булінгу найчастіше є потреба в соціальному спілкуванні (самоствердженні), тобто бажання отримати вищий статус в певному оточенні, або підтвердити наявний за рахунок приниження жертви. В ряді випадків може йтися про комплекс потреб, в т.ч. матеріальних, а інколи й сексуальних, та інтерес в їх задоволенні. Крім того, агресивність (як властивість особистості) сама по собі може бути мотиваційною тенденцією дитини чи підлітка-кривдника до насильницьких дій, спрямованих на образу чи заподіяння шкоди жертві. Мотиваторами можуть бути будь-які зовнішні фактори, що пробуджують у кривдника ниці почуття та викликають агресію.

6. Шкода для кривдника (агресора) полягає в тому, що в результаті проявів агресії (особливо якщо така агресія залишилася безкарною) існує велика ймовірність подальшої трансформації ще несформованої особи кривдника в особу неповнолітнього злочинця і надалі – насильницько-егоїстичного злочинця, а в ряді випадків – корисливого злочинця.

7. В результаті булінгу, в залежності від його форми, може бути завдана шкода фізичному здоров'ю жертви, а також матеріальна шкода. Однак, практично у всіх випадках жертва отримує психологічну травму, що може негативно вплинути на все її подальше життя і на її відносини з іншими людьми. Існують ризики, що надалі це може вилитися в агресію стосовно інших (слабших), які не мо-

жуть себе захистити (випадки, коли жертва стає кривдником), й формування особи насильницького злочинця, а в ряді випадків – особи насильницько-корисливого злочинця. Отже, в результаті проявів булінгу шкода завдається усім його учасникам (кривднику, жертві, спостерігачам) та суспільству в цілому.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (Дата звернення 05.06.2021).

2. Olweus D. Aggressors and their victims: bullying in schools. In: *N. Frude and H. Gault (eds). Disruptive Behaviour in Schools*. Chichester: Wiley, 1984.

3. Roland E., Munthe E. (eds). *Bullying: an International Perspective*. London, 1989.

4. Лейн Д. А. Школьная травля (буллинг). *Детская и подростковая психотерапия* / под ред. Д. Лейна и Э. Миллера. СПб.: Питер, 2001. 26 с.

5. *The Oxford Russian Dictionary: Russian-English/English-Russian* / Paul Falla, Marcus Wheeler, Boris Unbegaun. Rev&Updtd Edition. Oxford-Moskow, 1999. 734 p.

6. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І. Білодіда. Том 11. К. : Наукова думка, 1980. С. 699.

7. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (Дата звернення 05.06.2021).

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (Дата звернення 05.06.2021).

9. Попередження насильства у закладах освіти : Методичний посібник для педагогічних працівників / Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї». Київ, 2019. 101 с.

10. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

11. Соболев Є. Ю., Корнійченко А. О. Булінг в освітньому середовищі – детермінан-

ти та форми. *Наукові записки ЦДПУ імені В. Винниченка*. 2020. № 8. С. 4–9. <https://doi.org/10.36550/2522-9230.2020.8.1>.

12. Сорочан Д. А. Булінг: поняття, історія існування, характеристика. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 6. С. 12–19. <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.6.2>.

13. Петечел О. Ю. Кримінологічний та психологічний аналіз кібербулінгу. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2019. № 50. С. 83–89.

14. Петросянець В. Проблема булінга в сучасній освітній середі. *Вісник ТГПУ* 2011. № 6 (108). С. 151–154.

15. Лубенець І. Г. Насильство серед школярів: учасники та їх кримінологічна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 37(3). С. 51–54.

16. Таволжанський О. В. Деякі аспекти кримінологічної характеристики булінгу (цькування). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 308–311. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/75>.

17. Шуміло О. О. Щодо визначення видів насильства серед учнівської молоді. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. № 27. С. 301–310.

18. Собкин В. С., Смыслова М. М. Жертвы школьной травли: влияние социальных факторов. Москва, 2012. С. 130–136. (Сер. «Социокультурные проблемы современного образования»).

19. Иванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія : Навчальний посібник. 2-ге вид., доповн. та перероб. К.: Вид. Паливода А. В., 2008. 213 с.

20. Віктимологія та агресологія : навч. посібн. / за заг. ред. Н. Ю. Волянчук, Г. В. Ложкіна. Р.: «ПрінтХауз», 2010. 256 с.

21. Espelage D. L., Swearer Napolitano S. M. Research on School Bullying and Victimization: What Have We Learned and Where Do We Go from Here? [Mini-Series]. University of Nebraska: incoln., 2003. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17264672.pdf> (Дата звернення: 12.06.2021).

22. Коросташова І. М. Булінг, як форма насилля та вада особистості (кримінологічні аспекти). *Актуальні питання взаємодії суб'єктів, які мають здійснювати заходи з реагування та профілактики на випадки насильства у закладах освіти* : матеріали І Міжре-

гіонального наук.-практ. форуму (27 травня 2020 року, м. Дніпро). 2020. С. 98–107.

23. Reuter-Rice K., Adolescent M. Bullying and the School Shooter. *The Journal of School Nursing*. 2008, December 1. Vol. 24, Iss. 6. P. 350–359. <https://doi.org/10.1177/1059840508324577>.

24. Froggè G. Bullying and Its Correlation with School Violence. *European Journal of Psychology of Education*. 2019. № 4. P. 495–510 URL: <https://www.ebpsociety.org/blog/education/388-bullying-and-its-correlation-with-school-violence> (Last accessed: 12.06.2021).

References:

1. Verkhovna Rada Ukrainy. (2018). *Pro vnesennia zmin do deiaknykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydyi bulinhu (tskuvanniu)* : Zakon Ukrainy № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (Last accessed: 05.06.2021) [in Ukrainian].

2. Olweus, D. (1984). Aggressors and their victims: bullying in schools. In: *Frude, N. and Gault, H. (Eds.). Disruptive Behaviour in Schools*. Chichester : Wiley.

3. Roland, E., Munthe, E. (1989). *Bullying: an International Perspective*. London.

4. Leyn, D. A. (2001). *Shkolnaya travlya (bulling). Detskaya i podrostkovaya psihoterapiya* / Red. D. Leyna i E. Millera. SPb. : Piter [in Russian].

5. *The Oxford Russian Dictionary: Russian-English/English-Russian*. (1999) / Paul Falla, Marcus Wheeler, Boris Unbegaun. Rev&Updtd Edition. Oxford-Moskow [in Russian – English].

6. Bilodid, I. (Red.). (1980). *Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 t.* / AN URSR, Instytut movoznavstva. K.: Naukova dumka, T. 11 [in Ukrainian].

7. Verkhovna Rada Ukrainy. (2017). *Pro osvitu* : Zakon Ukrainy № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (Last accessed: 05.06.2021) [in Ukrainian].

8. Verkhovna Rada Ukrainy. (1984). *Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia* : Zakon Ukrainy № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (Last accessed: 05.06.2021) [in Ukrainian].

9. Blahodiynyi fond «Zdorovia zhinky i planuvannia sim'i». (2019). *Poperedzhennia*

nasylstva u zakladakh osvity: Metodychnyi posibnyk. Kyiv [in Ukrainian].

10. Shvets, D. V. (2020). *Psykholohopedahohichni ta pravovi zasady diialnosti politzii iz zakhystu prav dytyny: navch. posib.* Kharkiv: KhNUVS [in Ukrainian].

11. Sobol, Ye. Yu., Korniiichenko, A. O. (2020). Bulinh v osvitnomu seredovyshchi – determinanty ta formy. *Naukovi zapysky TDPU imeni Volodymyra Vynnychenka*, 8, 4–9. <https://doi.org/10.36550/2522-9230.2020.8.1> [in Ukrainian].

12. Sorochan, D. A. (2019). Bulinh: poniattia, istoriia isnuvannia, kharakterystyka. *Naukovi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*, 6. 12–19. <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.6.2> [in Ukrainian].

13. Petechel, O. Yu. (2019). Kryminolohichni ta psykholohichni analiz kiberbulinhu. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy*, 50, 83–89 [in Ukrainian].

14. Petrosyants, V. (2011). Problema bullinga v sovremennoy obrazovatelnoy srede. *Vestnik TGPU*, 6 (108), 151–154 [in Russian].

15. Lubenets, I. H. (2016). Nasylstvo sered shkolariv: uchasnyky ta yikh kryminolohichna kharakterystyka. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 37 (3), 51–54 [in Ukrainian].

16. Tavalzhanskyi, O. V. (2020). Deiaki aspekty kryminolohichnoi kharakterystyky bulinhu (tskuvannia). *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*, 9, 308–311. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/75> [in Ukrainian].

17. Shumilo, O. O. (2014). Shchodo vyznachennia vydiv nasylstva sered uchnivskoi molodi. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu*, 27, 301–310 [in Ukrainian].

18. Sobkin, V. S., Smyislova, M. M. (2012). *Zhertvyi shkolnoy travli: vliyanie sotsialnykh faktorov*. Moskva, 130–136 (Ser. «Sotsiokulturnye problemyi sovremennogo obrazovaniya») [in Russian].

19. Ivanov, Yu. F., Dzhuzha, O. M. (2008). *Kryminolohiia: Navchalnyi posibnyk*. K.: Palyvoda A. V. [in Ukrainian].

20. Volianiuk, N. Yu., Lozhkina H. V. (Red.) (2010). *Viktymolohiia ta ahresolohiia: navch. posibn.* R.: «PrintKhauz» [in Ukrainian].

21. Espelage, D. L., Swearer Napolitano, S. M. (2003). *Research on School Bullying and Victimization: What Have We Learned and Where Do We Go from Here?* [Mini-Series]. University of Nebraska: incoln. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17264672.pdf> (Last accessed: 12.06.2021).

22. Korostashova, I. M. (2020). Bulinh, yak forma nasyllia ta vada osobystosti (kryminolohichni aspekty). *Aktualni pytannia vzaiemodii subiektiv, yaki maiut zdiisniuvaty zakhody z reahuvannia ta profilaktyky na vypadky nasylstva u zakladakh osvity: I Mizhrehionalnyi nauk.-prakt. forum* (Dnipro, 27.05.2020) [in Ukrainian].

23. Reuter-Rice K., Adolescent M. (2008). Bullying and the School Shooter. *The Journal of School Nursing*, December 1, Vol. 24, Iss. 6, 350–359. <https://doi.org/10.1177/1059840508324577>.

24. Froggé, G. (2019). Bullying and Its Correlation with School Violence. *European Journal of Psychology of Education*, 4, 495–510. URL: <https://www.ebpsociety.org/blog/education/388-bullying-and-its-correlation-with-school-violence> (Last accessed: 12.06.2021).

Стаття надійшла до редакції 1 вересня 2021 р.